

Rechtspraak in het eerste millennium

Maltho thi afrio lito: Ik zeg (maltho) je (thi): ik maak (je) vrij (afrio), halfvrije (lito)

Het Romeins recht is in het tweede millennium Westers gemeengoed geworden, ook als het geformuleerd was in het Grieks. Hoe verhiel zich de ontwikkeling van dat recht tot het recht van verschillende (Germaanse) bevolkingen. Dat thema staat in dit artikel centraal. *De geschiedenis van het Romeins recht* (1964) van Wolfgang Kunkel is nog steeds een klassieker. Het bestaat uit drie delen. In het eerste deel wordt de vroegste tijd en het midden van de 3^e eeuw voor Christus behandeld. Daarna volgt de periode van 250 v. Chr. tot 350 n. Chr. en in deel 3 staat het recht van de laat-romeinse tijd beschreven. Daarin natuurlijk de geschiedenis van de Justiniaanse wetgeving in het oosten en in het westen, en dat laatste deelgebied is in dit artikel aan de orde. Niet een verslag van een onderzoek maar het verhaal van een zoektocht. En die is lang niet ten einde.

Romeins recht

In het Romeinse rijk kwam er veel aandacht voor de opleiding tot bekwame juristen. Van keizer Constantijn is bekend dat hij vooral de beoefening van het trivium (grammatica, dialectica/logica en retorica) erg belangrijk vond. Rechtswetenschappen en -opleidingen kwamen echter vooral in het oost-Romeinse rijk tot bloei. Het belangrijkste centrum was Berytus, het tegenwoordige Beiroet, de hoofdstad van Libanon. Keizer Theodosius II stichtte staatsopleidingen in de rechtswetenschappen (425 n. Chr.). Deze situatie is beschreven in het boek *Historire de l'école de droit de Beyrouth* van Paul Collinet. Justinianus was ondanks de faam van de Beiroetse opleidingen toch niet tevreden over het rechtsonderwijs in het algemeen.

Hij vond de leerstof te beperkt en de discussie erover te uitvoerig. Hij was intensief betrokken bij wetgeving en rechtspraak, vooral ook als die niet overeenstemde met zijn beleid. Zo vaardigde hij uit dat de professoren van Beiroet en Constantinopel met het voortdurend commentaar geven op wetgeving (in dit geval de Digesten) en dan weer commentaar op dat commentaar, enzovoorts, een periode van berusting moesten respecteren. Justinianus was er echt van overtuigd dat een geheel van wetgeving op een bepaald moment (= het corpus Juris) het beste in balans is en dat dat ieder zich daar naar moet schikken. Typisch de visie van een bestuurder, want wetenschappelijk valt zo'n verbod of taboe niet vol te houden. Het Romeinse recht heeft vooral onder Justinianus een (uiteraard onvoltooide) voleinding gekregen. De betekenis daarvan strekt zich tot vandaag toe uit.

Al lang voor de ondergang van het west-Romeinse rijk was het verval van de Romeinse beschaving begonnen en werden door de kerstening van het rijk, door

de sociale en economische ontwikkelingen en door het voortdurend binnenstromen van Germaanse bevolkingsgroepen de grondslagen gelegd voor de vroeg-middeleeuwse samenleving. En nog lang na het verdwijnen van het west-Romeinse keizerschap bleef de Romeinse bestuursvorm en bleef ook het Romeinse recht voortbestaan, zij het dan in steeds primitievere gedaante.

Sterker en gaver leefde de antieke traditie in het oosten voort. Hier bleef het rijk niet alleen als idee maar als realiteit tot aan het einde van de Middeleeuwen bestaan en daarom bleef ook het Romeinse recht in werking als bestanddeel van een levende staatkundige orde. Er beef zeker niet een onveranderd stuk oudheid bestaan, omdat in het oosten met de opkomst van de Islam een nieuw tijdperk aanbrak. Ook hier was net als in het westen de 6e eeuw, de eeuw van Justinianus een overgangperiode.

De eeuw van Justinianus

Justinianus had een grote voorkeur voor het onderzoeken van oude wetgeving ; hij wilde vooral de oude glorie herstellen. Een belangrijk punt voor hem was de taal waarin discussies over wetgeving en de rechtspraak gevoerd konden worden: Grieks of Latijn. Uiteindelijk leidde deze strijd tot het opgeven van de Latijnse taal. Het Grieks werd dominant. Ook vonden tal van herzieningen plaats in het recht, in het bijzonder in de zogenaamde novellen. Maar alles bijeen bleef het wetgevingswerk van en onder Justinianus georiënteerd op het verleden. Deze gerichtheid is wel 'romantisch' en 'archaïstisch' genoemd.

Het moet een erg ingewikkeld juridische situatie geweest tijdens en na het bewind van Justinianus. De Romeinse rechtscultuur van zes eeuwen kwam terecht in Grieks-oriëntaalse rechtsvoorstellingen . Alleen al de Latijnse taal moet het gebruik bijzonder bemoeilijkt hebben met grote gevolgen voor de opleidingen tot rechtsgeleerden. In zo'n situatie handhaafde het volksrecht van de niet-Romeinse bevolkingen zich op grote schaal. Dat er sprake was van ongekende dynamiek in de Romeins-Griekse rechtswetenschappen en dat die dynamiek aan de orde was in de belangrijke centra van het oosten, maar minder en indirect in het westen. Niet gelijktijdig en niet even intensief maar een bepaalde invloed drong daar na bepaalde tijd geleidelijkaan door. Wetgeving ontwerpen is niet hetzelfde als toepassen en handhaven. En het westen was dat in de vroege middeleeuwen nog wat verder weg.

Vooraf in Constantinopel kwam het tot een grote literaire productie waarvan een groot gedeelte bewaard is gebleven. Aan het begin van de 7^e eeuw, dus ongeveer twee mensenleeftijden na Justinianus, vatte een onbekend auteur (de z.g. Anonymus) de oudere commentaren op de Digesten in een groot werk samen dat de (ook in de byzantijnse theologie gebruikelijke) eigenaardige vorm van een 'kettingcommentaar'. Overeenkomstige stukken uit de oudere literatuur

werden kettinggewijs aan de tekst toegevoegd. In zijn oorspronkelijke vorm is dit kettingcommentaar niet behouden gebleven. Maar toen de behoefte aan vereenvoudiging van deze teksten manifest werd, leidde dat onder keizer Leo de Wijze (886-911) tot een samenvatting van de gehele Justiniaanse wetgeving in een nieuw, uit 60 boeken bestaand geheel van de Basilica, de wet van de keizer, geredigeerd in het Grieks. De Byzantijnse keizer noemde zichzelf weer basileus, het oude Griekse woord voor koning. De Basilica vormen het eerste voorbeeld van een steeds verdergaande verkorting van de Justiniaanse rechtsteksten.

Nu meer richting onze streken... Het westen heerste in de vroege Middeleeuwen een soort volksrecht, hoofdzakelijk op de grondslag van de Lex Romana Visigotorum. Alleen in Italië was na de ondergang van het rijk der Visigoten door een wet van Justinianus uit het jaar 529 de Justiniaanse wetgeving ingevoerd. Codex, Instituties en Novellen bleven hier altijd bekend. Maar ...ook in Italië zonk de rechtswetenschap in de eeuwen erna af tot het laagst denkbare niveau. Tevergeefs heeft het moderne onderzoek geprobeerd een doorlopende studietraditie van enige betekenis voor Italië te ontdekken. En voor de andere regio's in west-Europa natuurlijk ook oiet.

De juridische herleving

Des te verbazingwekkender is de geweldige opbloei van de beoefening van het Romeinse recht in Italië aan het eind van de 11^e eeuw. Deze chronologische kwestie is in tal van publicaties gesignaleerd. Hoe is dat te verklaren? Dat deze bekwaamheid juist op het einde van de 11^e eeuw aanwezig was, laat zich van allerlei speculaties voorzien: de geestelijke opleving waarmee de vroegtijdige economische bloei van de Italiaanse steden aan de vooravond van de kruistochten gepaard ging, de scholing op het gebied van de logica door de Scholastiek, en het bestaan van een behoorlijke school voor Lombardijns recht in boven- Italië. Sommigen zien daar een aanwijzing voor een chronologieprobleem

Maar naast deze verklaringen was vooral het werk van de Bolognees Irnerius van groot belang. Hij wist bij de studie van de Digesten zo tot de geest van het Romeinse recht door te dringen, dat hij dat werk van binnenuit leerde begrijpen en beheersen. Bij Irnerius sluit zich de roemvolle ontwikkeling van de rechtsschool te Bologna aan, de oudste universiteit van het westen naast de theologische hogeschool van Parijs. In de loop van de 12e en 13e eeuw kwamen daar nog een reeks soortgelijke scholen in andere steden van boven- en midden-Italië en zuid-Frankrijk bij. In deze ontwikkeling past ook het werken met de 'glosse'.

De glosse is een verklaring met korte opmerkingen, die gekoppeld zijn aan bepaalde woorden in de teksten. Oorspronkelijk is de glosse alleen de verklaring van een woord (vandaar de naam *glossa* = het aan het spraakgebruik vreemde woord, dat daarom verklaring behoeft). Ze ontwikkelde zich tot handige vormen van commentaar in deze fase van schriftelijke informatie en communicatie. Door doorlopende glosseringen van de afzonderlijke stukken van de Justiniaanse wetgeving ontstonden lange glossenlijsten die uiteraard tot complexe discussiethema's voerden. Ons door-linken was toen niet efficiënt mogelijk.

Verbazingwekkend is op zichzelf de geheugen-prestaties van deze juristen, die in staat waren om een alleen met het opschrift van de titel en de beginwoorden geciteerde plaats in de *Digesten* zonder veel tijdverlies op te zoeken; niet minder groot is echter hun scherpzinnigheid die vaak de weg tot het juiste begrip ook nog aan de moderne onderzoeker kan tonen. Naar deze hen kenmerkende vorm van literatuur werden ze 'glossatoren' genoemd. Het gevaar van anachronistische interpretaties is hier natuurlijk groot. Wat nu niet mogelijk is, kon toen wel.

Nog voor het midden van de 13e eeuw bracht een rechtsgeleerde uit Bologna, Accursius de werken van de voorgaande generaties van glossatoren in één uitgebreid register van glossen op het gehele *Corpus Juris* samen, dat al gauw veel gezag kreeg, de oudere registers van glossen verdrong en voortaan in alle handschriften (ook in de oudste gedrukte edities) van het *Corpus Juris* bij de tekst werd gevoegd. Deze *Glossa ordinaria* bewijst dat de taak om de Justiniaanse wetgeving te begrijpen en innerlijk te verwerken in hoofdzaak volbracht was. En dat het Romeinse recht met veel gezag voortgezet kon worden.

Maar... nieuwe tijden, nieuwe problemen, nieuwe rechten en plichten en nieuwe sancties. De Italiaanse juristen zagen zich vanaf het einde van de 13^e eeuw voor nieuwe problemen gesteld: ze moesten het recht van de Justiniaanse wetgeving aanpassen bij de verhoudingen en de behoeften van hun eigen tijd. Door toepassing van interpretatiemethodes, door beperkende en door uitbreidende interpretaties, door subtiele nuanceringen en gedurfde analogische toepassingen kweten ze zich van deze taak. Voor een dergelijk werk was de beknopte glosse niet meer de geschikte literaire vorm. In plaats daarvan kwamen er om die reden nu breed opgezette commentaren op de Justiniaanse rechtsboeken die juist op die plaatsen bijzonder uitvoerig waren waar het er om ging nieuwe gezichtspunten voor de praktijk.

Onze (voorlopige) conclusie mag wel zijn dat het Romeinse recht en altijd was in de het eerste millennium, maar in het westen meer op afstand en indirect.

Germaans recht

In Germaans Europa in de vroege Middeleeuwen werd iedereen berecht volgens het recht van zijn eigen volk. Een aantal aparte wetboeken werd speciaal geschreven om zaken te behandelen tussen etnische Romeinen. Deze wetboeken verschillen met de normale wetboeken die zaken behandelden tussen Germaanse volken, of tussen Germaanse volken en Romeinen. De meest opvallende zijn de Lex Romana Visigothorum, de Lex Romana Curiensis en de Lex Romana Burgundionum.

Voor de komst van de Romeinse legers hebben de bevolkingsgroepen in de Lage Landen ongetwijfeld een geheel van ideeën gehad over recht en onrecht en een bepaalde rechtspraak gepraktiseerd. Voor zover we weten is deze niet op schrift vastgelegd. Zoals we zagen kwamen in het Romeinse Rijk zelfstandige rechtswetenschappen tot ontwikkeling nadat dit denken zich enkele eeuwen voor onze jaartelling had losgemaakt van religie. Met de komst van de Romeinen is er in onze regio van het Grieks-Romeinse recht uiteraard invloed uitgegaan, vooral ook omdat het via leger, handel en godsdienst (dus ook via kerstening) uitgedragen werd. De verhalen over de akte van Tolsum en het recht spreken van Varus zijn bekend.

Een aantal Latijnse wetboeken van de Germaanse volkeren, geschreven in de zeer vroege Middeleeuwen (ook bekend als *leges barbarorum*= wetten van de barbaren) zijn in kopie (van kopie) bewaard gebleven. Gedateerd tussen de 3^e en 9^e eeuw. Deze wetboeken zijn geïnspireerd door het Romeins recht, canoniek recht en vroegere gebruiken door de stammen. Germaans recht werd geschreven onder invloed van het Romeins recht. De wetten werden vooral onthouden door personen die verantwoordelijk waren voor het spreken van recht. Daarbij moesten zij erg zorgvuldig de precedenten onthouden. Iets vergeten werd wat harder afgestraft dan nu.

Onder de Franken, werden zij de *rachimburgs* genoemd. Levende bibliotheken, zij waren met recht geïncarneerd, onvoorspelbaar en angstaanjagend. Toen de rechtspraak mondeling was, was het juridisch handelen ook persoonlijk en subjectief. Macht werd uitgevoerd door de 'troonwaardige' gekozen koning en zijn vrije krijgers. Mondeling recht voldeed zolang de stam niet op één vaste plaats verbleef. Germaans recht had geen aparte regeling voor het welzijn van de burgers, zoals het *res publica* van de Romeinen.

We kunnen momenteel het beste ervan uitgaan dat juridische kwesties in de periode van 500 tot 1000 n. Chr. ook in het westen in het teken stonden of kwamen te staan van het Romeins-Rooms recht. We moeten aannemen dat ze aan de Merovingische en Karolingische hoven bestudeerd en onderwezen werden, evenals in de kloosters (vooral daar waarschijnlijk) en aan de

opleidingen voor priesters, die vaak juist ook functies hadden die een juridische deskundigheid vereisten.

Voorbeelden van deze soort wetboeken zijn: Codex Euricianus (Visigoten), Lex Burgundionum (Bourgondiërs, Gundobad), Pactus Alamannorum (Alemannen), Lex Salica (Salische Franken, Clovis I), Lex Ripuaria (Longobarden, Rothari) Lex Visigothorum (Visigoten, Recceswint), Lex Alamannorum (Alemannen), Lex Bajuvariorum (Bajuwaren), Lex Frisionum (Friezen), Lex Saxonum (Saksen), Lex Angliorum et Weriforum, hoc est Thuringorum en de Lex Francorum Chamavorum. Al deze wetten kunnen in het algemeen beschreven worden als wetboeken met bestuursprocedures en boetes. Zij lijken allemaal overeenkomsten te tonen met de Salische wet, het meest bekende voorbeeld, maar vaak verschillen zij in de zin van de datum van samenstelling, de hoogte van de boetes, het soort misdaad, de rangen, plichten en titels van officieren, etc.

Wat stellen deze teksten voor? Een actuele heldere overzichtspublicatie met betrekking tot deze teksten, hun datering (historisch en natuurwetenschappelijk) en hun overlevering (eerste druk bijvoorbeeld) ontbreekt en moderne vertalingen zijn vaak niet voor handen. Tamelijk duidelijk is wel dat het eertijds ging om een breed initiatief om oude wetgevingen te codificeren (dus orale tradities te verschriftelijken) met de bedoeling om te komen tot meer standaardisering en aanpassing aan de kerstening.

De vraag naar de verhouding van deze codificeringen met het Romeinse recht (van Justinianus) is waarschijnlijk nog niet grondig beantwoord; dat zou ook moeten gebeuren via een internationaal onderzoeksproject. Ik kwam in elk geval genoeg juridische opvattingen tegen die me verrast deden opkijken en waarvan ik dacht dat we ze maar het beste kunnen onthouden. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat de Lex Salica het voor wat betreft de erfopvolging in Koninklijke families lang uitgehouden heeft en mogelijk nog niet verdwenen is: in de Salisch erfopvolgingswetten kunnen alleen mannen de primaire heerser worden. Voor de studie van de rechtshistorie van het eerste millennium n.Chr is ongetwijfeld de benadering van de historicus C. Faussner relevant. Veel vroegmiddeleeuwse oorkonden en akten worden door hem niet erkend als authentiek, juist omdat ze in de gedateerde tijd juridisch niet kloppen. De vraag is dus steeds waarop deze conclusie is gebaseerd. Beantwoording van die vraag vergt intensief inhoudelijk onderzoek.

In verband met de ontwikkeling van de rechtswetenschappen is de univeriteit van Bologna circa 1100 het belangrijkste centrum voor studie en onderwijs. Bologna volgt Beiroet op. Beroemd zijn de glossen op de voorhanden zijnde juridische teksten, vooral die van Justinianus. Ook daar lijkt het eindeloze commentariëren en glosseren en de strenge benadering van de disputen daarover

(met de strenge regels van de formele Aristotelische logika: het syllogisme dus) op een gegeven moment te verstikken. Na een tijd van bloei en een tijd van acceptatie stort het onderwijssysteem in. Ook hier, net als in Beiroet, omdat de professoren hun taak op de universiteit ontvluchten en thuis particulier onderwijs gaven. Ze werkten dus mee aan de ondergang van hun eigen institutie, een wijze van handelen die nog tot in de vorige eeuw heeft voortbestaan.

Voor de studie van de geschiedenis van het eerste millennium is waarschijnlijk onderzoek naar wetgevingen in die periode van direct van belang en naar de uitwerking van wat in Bologna plaats vond. Welke invloed oefende 'Bologna' uit? Is er hier een relatie met het overnemen en wijzigen van teksten ('kopieëren'). De humanisten grepen enkele eeuwen later terug op het klassieke recht en voerden een campagne van haat en afkeer tegen het Middeleeuwse Westen en de Westerse Middeleeuwen. Naar de klassieke tijd was men antiquarisch, om met Nietzsche te spreken, en naar de Middeleeuwen ontmaskerend. Ook daarmee moet rekening gehouden worden bij de studie van de geschiedenis van het eerste millennium na Christus.

Literatuur

- De artes liberalis kun je baseren op twee woorden die in bepaalde talen veel onderlinge betekenis gemeen hebben, namelijk taal en tellen. Taal is het trivium: 1. gramatica, 2. rhetorica, 3. dialectica/logica. Tellen is het quadvivium: 4. arithmetica, 5. geometria, 6. musica en 7. astronomia. In het mirakelspel Mariken van Nieumeghen zegt de duivel tot Mariken het volgende (vers 200-207):

Wildi uw liefde te mi werts vesten
Ic zal u konsten leren zonder gelijke:
De zeven vrije konsten, rehorijke, muzijke,
Logica, grammatica ende geometrie,
Aristmathica ende alkemie,
Dwelck al konsten zijn zeer kurable,
Nooit vrouwe en leefde op eerde zo able
Als ik u maken zal.

- Zie Paul Lemerle, *Geschiedenis van Byzantium*, vooral hs. III. *De eeuw van Justinianus (518-610)*, evenals Falco Daim e.a., *Byzanz. Pracht und Alltag*, Bonn 2010. Peter Stein, *Roman Law in European History*, Cambridge 1991. Stein beschrijft helder, modelmatig en feitelijk 2450 jaar Romeins op 137 bladzijden, vooral ook aan het Corpus iuris civilis van Justinianus. Hij besteedt enige aandacht aan de volksrechten: *leges barbarorum* en *leges romanae-barbarorum*). Het corpus van Justinianus is geschreven in het Latijn, een taal die korte tijd later door het Grieks verdrongen werd. Verdere bewerkingen en commentaren zullen wel in het Grieks zijn geschreven; ik ben niet op de hoogte van deze overgangssituatie.

Deze wetgeving werd lange tijd in verband gebracht met de regio Xanten, maar de rechtshistoricus E. Th. Gaupp (Breslau) verplaatste haar naar de centrale Nederlandse rivierengebied (waar hij Hamaland localiseerde). Zowel in de Lex Frisionum als in de Lex Francorum Chamavorum staat de bepaling *Ewa quae se ad Amorem*. Het woord Amorem

werd door Albert Delahaye en zijn volgers opgevat als Armorica, maar de opvatting dat het om een gebied nabij de rivier de Amer gaat, is rond c.800 n. Chr. goed te verdedigen.

H. Nijdam, *Lichaam, eer en recht in Middeleeuws Friesland. Een studie naar de Oudfriese boeteregisters*, (Dissertatie Leiden), Utrecht 2008

C. Faussner, *Wibald von Stablo, deel 1 t.m 4*, Hildesheim 2003: 6078 keizer- en koningsoorkonden zijn onder leiding van Willibald van Stavelot en Korvey vervalst (in de tweede helft van de 12^e eeuw). Ze zijn echter wel van groot historisch belang voor onze kennis van de machtsverhoudingen in de 12^e eeuw. Volgens Faussner liet W. ook velerlei andere narratieve bronnen vervalsen en voorwerpen namaken. De kritiek op zijn werk is omvangrijk. Ook de bekende uitgever van zijn werk (Olms) wordt misprijzend besproken. Bedenklijk in de ogen van critici is ook dat Ilig c.s. gebruik maakt van Faussners werk. Het vals verklaren van oorkonden vond en vindt veel meer plaats, bijvoorbeeld in het kader van het bezorgen van teksten voor de *Monumenta Germaniae Historica* en dat kan op puur formele gronden. Vormfouten kan men bagatelliseren, maar ze zijn ook een signaal om voorzichtig te zijn. Faussners commentaar gaat verder dan alleen formele criteria.

Wolfgang Kunkel, *Geschiedenis van het Romeinse recht*, Utrecht 1965